

İmâm Gazâlî'nin Bağdat'ı Terketmesinde Siyasî Faktörlerin Rolüne Dair Bazı Düşünceler

Abdurrahman ACAR*

GİRİŞ

İslâm dünyasının yetiştirdiği ender şahsiyetlerden biri olan Huccetül-İslâm Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed İmâm el-Gazâlî et-Tusî(1058-1111), eserleriyle olduğu kadar hayatıyla da araştırmacıların dikkatini çekmiştir.

İmâm Gazâlî'nin 55 kamerî yıl tutan ömrünü iki dönemde ele almak doğru olur. Birinci dönem Onun 1058'de doğumuyla başlayarak 1095'te Bağdat'tan ayrılışına kadar geçen yılları kapsar. İkinci dönem de 1095 senesinde Bağdat'tan ayrılışı ile başlar ve 1111'de Tus'ta ölümüyle biter. Bilindiği üzere Gazâlî, asıl şöhretine fakihlikten sufiliğe geçiş yaptığı hayatının bu son dönemiyle kavuşmuştur. Nitekim bir yazar Gazâlî'nin hayatını, eserlerini ve düşüncelerini konu aldığı eserine "Fırâr ez Medrese" (Medreseden Kaçış)¹ adını vermiştir.

Gazâlî, Kasım 1095'te Bağdat'ı terkederek zühd ve tasavvuf yolunu tercih etmeseydi herhalde çağdaşı yüzlerce Irak veya Horasanlı ilim ve fikir adamının biyografilerinde sunulan türden bir portre ile karşılaşacaktık. İlim adamları ve şairlerin Bağdat'a gelmek için fırsat kolladıkları bir dönemde O, bu şehri terkederek dikkatleri üzerine çekmiştir.

Gazâlî'nin, şöhretinin zirvesindeyken İslâm dünyasının o dönemdeki en büyük kültür merkezi olan Bağdat'tan ayrılıp bir derviş kıyafetinde onbir sene kadar dolaşması ilim çevreleri tarafından ilginç bulunmuş; Onun, hayatında böyle köklü bir değişikliğe gitmesinin sebepleri hep merak edilmiştir.

Bir ilim ve din adamına nasip olabilen bir zirveye yükselişten sonra Gazâlî'nin buna kanaat etmesi ve bazı hocalarının yaptığı ve genellikle insanların yapageldikleri

gibi o imkanlar içinde bütün hayatını geçirmesi gerekirdi. Ama Onun kararsız tabiatı, üstün azmi ve büyük hedefleri bu zirveye razı olmadı, onunla yetinmedi. Aslında Onu "İmâm" ve "Huccetül İslâm" yapan da bu üstün azmidir. Makam ve mevkiin, şan ve şerefin feda edilmesinin, hedefe ulaşma aşkının böyle örneklerine dünyada pek az rastlanır².

Gazâlî'nin dünyada olup bitenlerle ilgisini kesmesi, İslâm kültür tarihinin en enteresan olayları listesine kaydedilecek cinstendir. O, kendisine sunulmuş olan en yüksek makam ve mevkiileri bir çırpıda terketmiş; ilim ülkesinin padişahlığından ayrılarak kesin imanı öğrenmeye ve maneviyat devletini bulmaya çıkmıştır³. Şüphesiz kendisinden önce olduğu gibi, sonra da birçok alim ve yazar dünya hayatını terkederek zühd ve tasavvuf yolunu seçmiştir. Fakat Gazâlî'nin sebepleri tamamen başka ve yenidir. *El-Munkazu mine'd-dalal* (Dalaletten Kurtuluş) isimli eserinde bu olayı kendisi ayrıntılarıyla yazmıştır⁴. Bununla birlikte Gazâlî'nin çok az bilim adamına nasip olabilecek şan, şöhret, mevki, itibar ve zenginliği bir kenara bırakıp, bir derviş hayatını tercih etmesi değişik şekillerde yorumlanmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, bu konuyla ilgili yorumlar, ileride *el-Munkaz*'den yapacağımız iktibaslarda da görüleceği üzere, daha Gazâlî'nin hayatında ve hatta olayın hemen peşisıra başlamıştır⁵.

Gazâlî'nin Bağdat'ı terketmesine yakın dönemde ön plana çıkan iki önemli siyasi olay vardır. Bunlardan birincisi Sultan Melikşah'ın ölümü ardından Selçuklu prensleri arasında yaşanan taht mücadeleleri, diğeri de

* Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
1. Abdülhüseyin Zerrînkûb, *Fırâr ez Medrese*, Tahran, 1364.hş.

2. Ebu'l-Hasan Ali en-Nedevî, *İslâm Önderleri Tarihi*, çev.: Yusuf Karaca, İstanbul 1992, I, 190
3. Şibli Numânî, *İslâmın Fikir Kılıcı Gazzalî*, çev.: Yusuf Karaca, İstanbul 1972, 22.
4. Numânî, *Gazzalî*, 23.
5. Sabri Orman, *Gazâlî*, İstanbul, 1986, 37

başını Hasan-ı Sabbâh'ın çektiği Bâtınîlerin (İsmailî-Nizârîler) tedhiş hareketleridir.

Hatırlanacağı üzere Sultan Melikşahın Kasım 1092'de ölümünden sonra Selçuklu hanedan üyeleri arasında şiddetli bir taht mücadelesi başlamış ve bu mücadele Terken ve Mahmut'un Ekim-Kasım 1094'te ölmeleri ve Berkyaruk'un da Tutuş'u safdışı etmesiyle (Şubat 1095) sonuçlanmıştır.

Hasan-ı Sabbâh (ö. 1124), 1090 yılında Alamut kalesini ele geçirecek buradan Sünnî devlet adamı ve din bilginlerine süikastleri organize etmeye başlamıştır. Başkenti Kahire'de bulunan Fatımî Halifeliği de bu sıralarda, Selçuklu Devleti gibi, gerileme sürecine girmişti. Halife el-Mustansır 1094'te ölmüş ve İsmailiye mezhebi, iki oğlunun adına nisbetle iki kola ayrılmıştır. Mısır'daki Fatımî Devleti Mustalî tarafından devam ettirilirken, Hasan-ı Sabbâh Nizâr'ın imametini savunmuştur. Bundan dolayı da Onun başlattığı hareket Nizârîye veya "ed-da'vetül-cedîde" adlarıyla anılmıştır⁶.

Gazâlî'nin manevi rolünü oynamaya başladığı çağda, politik arenada olduğu gibi dinî alanda da durum, karışık ve tedirgin ediciydi.⁷ Bağdat hemen her din ve mezhepten insanların yaşadığı çok renkli ve hareketli bir dinî-siyasî merkezdi.

Biz bu yazımızı esas olarak Gazâlî'nin *el-Munkız*'deki açıklamalarına, buna ek olarak da Watt, A. Zerrinkûb, Câbirî ve H. Laoust'un yorumlarına ve onların D. B. McDonald ve Ferid Cebr'den yaptığı nakillere dayanarak hazırladık. Bunları İbnü'l-Esîr başta olmak üzere İslam tarihçilerinin verdikleri bilgilerle destekledik.

İmam Gazali, Bağdat'daki son altı ayı içinde düştüğü manevî-fikrî buhranı, bu buhrandan kaçışını ve vardığı son noktayı, ölümünden yaklaşık iki sene önce yazmış olduğu *el-Munkızu mine'd-dalâl*'de açık ve samimi bir şekilde dile getirmiştir:

"Mekke'ye gitmek ister göründüm. Halbuki niyetim Şâm'a gitmektir. Halifenin ve bütün arkadaşlarımın Şâm'a gidip orada ikamet etmek istediğini bilmelerinden kaçınıyordum. Bağdat'a bir daha dönmek üzere oradan çıkmak için latif bir takım hikayelere baş vurdum..."⁸

6. Bkz. Henry Laoust, *İslamda Ayrılkçı Görüşler*, çev.: E. Ruhi Fığlalı-Sabri Hizmetli, İstanbul 1999, 210-213; Abdülkerim Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara 1990, 73-88

7. Philip Hitti, *Arap Tarihinin Mimarları*, çev.: Ali Zengin, İstanbul 1995, 176.

8. İmam Gazâlî, *El-Munkızu mine'd-dalâl*, thk.: Mahmud Bicü, Dimeşk, 1410/1990, 67.

Gazâlî, belirttiği üzere, halifeye ve yakın çevresine Bağdat'dan ayrılmak istemesine gerekçe olarak hacca gitmeyi göstermiştir. Gerçekten de o hacca gitmiştir (Kasım-Aralık 1096), ama bundan önce Şâm'a uğramıştır⁹. Onun ilk etapta kendisine mesken olarak Şâm'ı seçmek istemesinin sebebi bu şehrin, o dönemde, sûfi ve zâhidlerin en çok uğradığı mekanlardan biri olmasıyla açıklanmıştır. Gazâlî, Şâm'a gideceğini söylemesi durumunda halifenin ve Bağdat'taki diğer yetkililerin kendisine kolay kolay izin vermeyeceklerini bildiği için hacc'a gideceğini söylemek zorunda kalmıştır.

Gazâlî, Nizâmîye Medresesi'ndeki önemli görevinden ve Bağdat'tan uzaklaşmasının kamuoyunda nasıl karşılandığını da şöyle yazmıştır:

"...Bu sırada bütün Irak imâmlarının (büyük din bilginlerinin) tenkidine hedef oldum. Çünkü bunların içinde görevden ayrılmamın dinî bir dayanağı olabileceğini anlayacak kimse yoktu. Onlar taşıdığım sıfatın en yüksek sıfat ve işgal ettiğim mevkiin dindeki en yüksek mevki olduğunu zannediyorlardı. Onların ilminin ulaşabildiği son nokta işte bu idi"¹⁰.

Gerçekten de Gazâlî çağındaki ilmî seviyenin çok üstünde bir dereceye sahipti. O, fikir alanında büyük projeler gerçekleştirmek istiyordu ve varmak istediği nihai nokta, kendi sözlerinden de anlaşılacağı üzere, Hicri VI. asrın müceddidliği makamına yükselmektir. Nitekim çok geçmeden, ona Şafîiler tarafından, bu pâyeye verilmiştir. Gazâlî *el-Munkız*'deki sözlerine şöyle devam ediyor:

"...Sonra insanlar benim görevden ve Bağdat'dan ayrılmamı değişik şekillerde yorumladılar. Irak dışındaki insanlar, bu kararı alırken devlet adamlarının arzusuyla hareket ettiğini zannettiler. Hükümet çevrelerine yakın olanlar ise devlet büyüklerinin Iraktan ayrılmamam için ne kadar ısrar ettiklerini, buna rağmen onların bu yöndeki önerilerini kabul etmediğini ve sözlerini dikkate almadığını görüyorlardı. Bazıları da benim bu durumumun semâvî bir iş olduğunu, Ehl-i İslâma ve ilmiye sınıfına nazar değdiğini ve başkaca da bir sebebi olamayacağını" söylüyorlardı...¹¹

Görüldüğü gibi Gazâlî'nin aldığı karar toplumun hemen hemen bütün kesimlerinin tepkisini çekmiştir. O, akademik kariyerini bir kenara atmış; siyasî otoritelere sırtını çevirmiştir. O, sonuçları üzerinde bugün de tartışmaların yapılageldiği tarihî bir karar almıştır.

9. W. Montgomery Watt, *Müslüman Aydın*, çev.: Hanifi Özcan, İzmir, 1989, 111.

10. Gazâlî, *el-Munkız*, 67.

11. Gazâlî, *el-Munkız*, 68.

Diğer yandan Gazâlî, el-Munkız'de Bağdat'a bir kez daha dönmeyeceğini söylerken de doğru söylemiş; sadece ailesi ve çocuklarına duyduğu özlem ve vatan hasretiyle, yaklaşık iki sene sonra memleketine dönmeye mecbur kalmıştır. Onun Bağda'tan ayrıldığı Kasım 1095'ten sonraki hayatı, gösterdiği gerekçe ve yaptığı bu açıklamayla tam anlamıyla tutarlıdır ve başka ihtimallere dayanak olmayacak kadar asil ve tēmizdir¹². Bununla birlikte Gazâlî'nin Bağdat'tan ayrılmasının sebepleri hakkında, çağın önemli bazı siyasî ve sosyal olaylarını da dikkate alarak yeni bazı yorumların yapılabileceği ve bunun da Onun samimiyet ve tutarlılığına zarar vermeyeceği kanaatindeyiz.

Watt, *Müslüman Aydın* adlı eserinde Gazâlî'nin Bağdat'tan ayrılmasının esas sebebi olarak onun İslam toplumunda, ahlak ve maneviyat alanında bir reform yapma isteğini göstermiştir. O, Gazâlî'nin Temmuz 1095'ten başlayarak yaklaşık altı ay, dünyevî arzuların câzipliği ile ahiretin çağrısı arasında çok hırpalandıktan¹³, psikolojik ve fizikî birtakım rahatsızlıklar yaşadığıktan sonra Bağdat'tan ayrılmasını şöyle yorumlamıştır:

Gazâlî'nin kendi hayat hikâyesinde (el-Munkız'de) anlattığı önemli bir husus onun öğretmekten sorumlu olduğu konulardan memnun olmadığıdır. Bununla birlikte, onun -o devirde çok zor bir iş te olsa- ders programında değişiklikler yaptırmak için mevki ve nüfuzunu kullanmaya teşebbüs etmemesi şaşırtıcıdır. Belki de Gazâlî bütün eğitim sisteminin yanlış birtakım değerlerle ileri derecede karışmış olduğunu görmüş ve her hangi bir değişiklik yapılırsa bile pek yarar getirmeyeceğini hissetmiştir¹⁴.

Diğer yandan Gazâlî el-Munkız'de Bağdat'ta fikir ve tavırlarını tasvip etmediği bir kısım ilim adamının olduğuna işaret etmiştir. O, bilindiği gibi, çok genç yaşta Nizâmiye Medresesinin başmüdürlüğüne atanmış ve kısa zamanda büyük bir şöhrete kavuşmuştur. **Ömer Ferruh**'un belirttiği gibi dostları kadar düşmanları da artmıştır¹⁵.

Gazâlî'nin yüksek öğrenimde reform yapmak için her hangi bir teşebbüsten kaçınması kendisinin, el-Munkız'deki açıklamalarında ortaya çıkan başka bir hususla da ilgilidir. O, dünya işleriyle yoğun meşguliyeti yüzünden ciddi bir çehennem tehlikesi içerisinde olduğunu hissetmiş ve sonunda kendisinin Bağdat'ın yüksek tabakasının hayatına karışmaya, mizacından dolayı,

muktedir olmadığı kanaatine varmıştır. O, Bağdat aydınları arasında, uygulamada, en önemli mevkiye sahipti ve muhtemelen bu mevkiye uygun bir hayat standardı sürdürmüştür. Böyle şartlar içerisinde bağımsız bir yol izlemiş olsaydı, sonuç, şüphesiz başarısız olurdu; fazla bir şey başarması ihtimal dışıydı¹⁶. Sonuçta dünyevî meşgalelerden uzaklaşması, bir reform yapma teşebbüsü için zorunlu tek şart olarak görünmüştür. Bu tutumun İslam tarihinde derin köklerinin bulunduğu hatırlanmalıdır¹⁷.

Watt'ın bu değerlendirmesine karşın Gazâlî'nin Bağdat'tan ayrılışını siyasî sebeplere bağlayan araştırmacılar da olmuştur. **D. Black Macdonald**'a göre Gazâlî'nin Bağdat Nizâmiyesinde ders vermekten vazgeçerek Bağdat'ı terketmesi, Onun Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk'un yanında istenmeyen adam olmasıyla ilgili olabilirdi¹⁸. **Ferid Cebr** (Farid Jabre) ise Gazâlî'nin ders vermekten vaz geçmesinde Batıniler tarafından öldürülme korkusunun etkili olduğunu şiddetle savunmuştur¹⁹.

1) İMÂM GAZÂLÎ VE SELÇUKLULAR

İmâm Gazâlî'nin hayatının Bağdat'ta geçen dört yıllık kısmı Büyük Selçuklu Sultan Melikşahın 1092'de vefatından sonra Selçuklu hanedan üyeleri arasında taht yüzünden çıkan bir tür iç savaş ortamında geçmiştir. Bundan dolayı da onun Bağdat'ı terketmesiyle bu ortam içinde takındığı tavır arasında bir irtibat kurulmuştur.

İlk kez **D. Black McDonald** tarafından ortaya atıldığı anlaşılan görüşe göre İmâm Gazâlî, o dönemde Selçuklu sultanı Berkyaruk'la arası iyi olmadığı için Bağdat'tan ayrılma gereğini duymuştur²⁰. O bu görüşüne delil olarak Berkyaruk'un saltanata gelişi ve ölüm tarihleri ile Gazâlî'nin Bağdattan ayrılışı ve memleketine dönüş tarihlerinin birbirine oldukça yakın olmasını gösterir. Ayrıca Gazâlî'nin, Berkyaruk'la Büyük Selçuklu sultanlığı tahtı için mücadeleye girişen Suriye Selçuklu Devleti meliki amcası Tâcüddevle Tutuş'un temsilcisiyle bir süre irtibat kurduğuna dair bir bilgi bulunmaktadır²¹.

Gerçekten de Berkyarukla tahtı üzerine yapılan mücadelede Tutuş, Ekim 1094'te galip gelmiş ve halife el-Mustazhir tarafından Büyük Selçuklu Sultanı olarak tanınmıştır. Ancak, nihai olarak, Berkyaruk Şubat 1095'te Tutuş'u bertaraf ederek İsfahan'da Büyük Selçuklu sul-

12. Sabri Orman, *Gazâlî*, İstanbul, 1986, 37

13. Watt, *Müslüman Aydın*, 103.

14. Watt, *Müslüman Aydın*, 104

15. Ömer Ferruh, *Tarihu'l-Fikri'l-Arabi*, 486

16. Watt, *Müslüman Aydın*, 104

17. Watt, *Müslüman Aydın*, 105.

18. Blz.: Watt, *Müslüman Aydın*, 105

19. Watt, *Müslüman Aydın*, 105.

20. Watt, *Müslüman Aydın*, 105; Mustafa Çağrıç, *Gazzâlî*, DİA, XIII, İstanbul 1996, 492.

21. M. Çağrıç, *Gazzâlî*, DİA, XIII, 492.)

tanlığı tahtına oturmuştur²². Aynı şekilde Gazâlî'nin hastalığı Temmuz 1095'te başlamış ve Kasım ayında da Bağdat'ı terketmişti. Yine Berkyaruk'un ölümü 1104 yılının son günlerindeydi ve Gazâlî'nin ders vermek için Tûs'tan Nişâbur'a tekrar dönüşü de onsekiz ay kadar sonra olmuştu²³.

Fakat tarihlerdeki çakışma, tek başına, Berkyaruk'un tahta geçişi ile Gazâlî'nin Bağdat'tan çıkması arasında bir irtibat kurulabilmesi için yeterli değildir. Bu nedenle Abbâsî halifelerinin (el-Muktedî ve el-Mustazhir) ve kısmen de Gazâlî'nin taraf olduğu bu taht mücadelesini daha geniş bir şekilde anlatmak yararlı olacaktır.

Sultan Melikşah'ın saltanatının sonlarında Abbâsî halifeliğiyle ilişkilerde bazı gerginlikler yaşanmaya başlamıştı. Melikşahın halife el-Muktedî (467-487/1074-1094), ile evli olan kızı bābasının evine dönmüş ve Melikşah ve Terken Hatun, el-Muktedî'nin kendi kızlarından olan oğlunu halifelik tahtına geçirmekle tehdit etmeye başlamışlardı. Diğer yandan Melikşah'ın Abbâsî Halifeliği'ne dönük dengeli ve dostane siyasetin mimarı olan veziri Nizâmülmülk'le arası, son zamanlarda, açılmıştı²⁴. Bunun başlıca nedeni Nizâmülmülk'ün Selçuklu Devleti içinde gitgide artan nüfuzu ve genç sultanın bundan duyduğu rahatsızlıktı. Buna karşın İran siyaset geleneğinin temsilcisi olan Nizâmülmülk de Terken Hatun'un bir kadın olarak Selçuklu siyasetinde aktif bir rol oynamasını doğru bulmuyordu.

İşte Selçuklu yönetiminin tepesinde kavganın başladığı ve Abbâsî halifeliğiyle ilişkilerde gerginliğin sürdüğü bir sırada, önce Nizâmülmülk 485/Ekim 1092'de Nihâvend yakınlarında bir Batınînin hancıerli süikasti neticesinde ve bundan otuzbeş gün sonra da Sultan Melikşah bir av partisi dönüşünde Bağdat'ta öldüler. Melikşah öldüğü sırada yanında bulunan karısı Terken (Türkan) Hatun²⁵ henüz dört buçuk yaşındaki oğlu Mahmud'u saltanat tahtına oturtmuş ve halife el-Muktedî biemrillah'tan onay istemişti. Halife ve hukuk danışmanları böyle bir şeyi kabul edemeyeceklerini belirtmişlerdir. Küçük yaş dolayısıyla Mahmud'un sultan olamayacağına dair, devrin

büyük alimi ve müctehidi Gazâlî tarafından verilen bir fetvaya karşın Terken Hatun da başka alimlerden mukabil bir fetva çıkartmış; böylece Melikşahın ölümünden altı gün sonra 22 şevval 485 (25 Kasım 1092)'de küçük Mahmudun saltanatını ilan etmiş ve adına hutbe okutmaya başlamıştır²⁶. Bazı kaynaklarda ise el-Muktedî ile Terken Hatun arasındaki anlaşmazlığın Gazâlî'nin arabuluculuğu sayesinde giderildiği belirtilmiştir²⁷

Fakat Sultan Melikşah'ın en büyük oğlu veliaht Berkyaruk bu durumu kabul etmemiş ve Nizâmülmülk'ün oğullarının da desteğini alarak kendi sultanlığı için mücadeleye başlamıştır. Terken Hatun kuvvetleri karşısında elde ettiği bir başarının ardından, 486 sonu/Ocak 1094'te Bağdat'a giren Berkyaruk'a Abbâsî halifesi el-Muktedî tarafından Rükneddin lakabı verilerek Büyük Selçuklu Sultanı ilan edilmiş ve hutbede adı okutulmuştur²⁸.

Berkyaruk'un Bağdat'a gelmesi ve sultanlığının halife tarafından onaylanması konusunu İbnü'l-Esîr şu şekilde anlatmıştır:

"Berkyaruk 486 yılı sonlarında (11-20 Ocak 1094) Bağdat'a gelmişti. 10 Muharrem 487'de (30 Ocak 1094) Cuma günü Onun adına Bağdat'ta hutbe okundu. Halife el-Muktedî biemrillah'a haber gönderip hutbenin kendi adına okutulmasını istedi. Bu teklif kabul edildi. Onun adına hutbe okundu ve kendisine Rükneddin lakabı verildi"²⁹.

"Berkyaruk'a verilen hilatleri vezir Amidüddavle b. Cüheyr götürdü. Sultan hilatleri giydi. Berkyarukun sultanlığının tasdik edilmesine dair menşûr, tuğra (tevki, nişan, alamet) çekilmesi için halifeye arz edildi. Halife de uygun bulup tuğrasını çektirerek, Berkyarukun saltanat menşûrünü tasdik etti. Halife bu tasdik işlemini yaparken, bir kalp krizi sonucu aniden öldü. Yerine oğlu el-Mustazhir billâh halife oldu. Hilatleri ve saltanatının tasdik edildiğini bildiren menşûru Sultan Berkyaruka gönderdi. Sultan bu senenin Rebiülevvel ayına kadar (21 Mart 1094) Bağdat'ta kaldı."³⁰

"El-Muktedî biemrillah 15 Muharrem 487/4 Şubat 1094 Cumartesi günü ansızın vefat etti. Sultan Berkyaruk'un saltanat menşuru, tuğra (alamet, tevki)

22. Berkyaruk-Tutuş mücadelesi için bkz.: Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983, 137-160; Abdülkerim Özaydın, *Berkyaruk*, DİA, V, İstanbul 1992, 514-515; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995, , 140-146.

23. Watt, *Müslüman Aydın*, 106

24. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 126-133.

25. Terken veya Türkan Hatun'un kişiliği ve siyasi faaliyetleri hakkında da geniş bilgi için bkz.: İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, 200-210; Ahmet Vehbi Ecer, *Türkan Hatun*, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S:6 (Kayseri 1989), 167-176;

26. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1993, 228; Sevim-Merçil, 137.

27. Bkz.: Celâleddin Humâyi, *Gazzâlinâme*, Tahtan 1342, 129.

28. Özaydın, *Berkyaruk*, DİA, V, 515; Sevim-Merçil, 143.

29. İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi (el-Kâmil fi't-tarih)*, çev.: Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987, X, 195. Yine İbnü'l-Esîr'deki bir kayıta göre Berkyaruk adına 14 Muharrem 487'de /3 Şubat 1094'te hutbe okunmuştur, DİA; V, 515.

30. İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, X, 195.

çekilmek üzere kendisine takdim edilmişti³¹. Menşuru okuyup üzerinde düşündü ve sonra da tuğra çektirip onayladı. Bir süre sonra getirilen yemeği yedi; ellerini yıkadıktan sonra ansızın yere yıkıldı ve hemen orada öldü³². El-Muktedî'nin ölümü üç gün geçtikten sonra açıklandı.³³

Fakat Selçuklu saltanat tahtı üzerindeki mücadele bununla da bitmemiştir. Terken Hatun, bu defa da tahta hak iddia eden Melikşahın kardeşi Suriye Selçuklu Devleti Meliki Tutuş'a destek vermek suretiyle mücadeleyi sürdürmek istemiştir. Tutuş, kısa süre içerisinde mücadelede öne geçmiş ve halifelik tahtına yeni oturmuş olan el-Mustazhir billah(1094-1118)'a elçi göndererek saltanatının tasdik edilmesini istemiştir. Ancak Halife, ondan yerine getirilmesi güç şartlar ileri sürmüştür. Tutuş, Şevval 487/Ekim 1094'te kendisi ve bir ay sonra da oğlu ölen Terken Hatun'un geride kalan kuvvetleriyle işbirliği ederek Berkyâruk'u yenilgiye uğratmış; bunun ardından halife el-Mustazhir de Bağdat'ta onun adına hutbe okutmuştur³⁴. Fakat sonuçta Berkyâruk Şubat 1095'te Tutuş'u yenilgiye uğratarak sultanlığı önündeki bir engeli daha aşmıştır³⁵. Berkyâruk'un saltanat mücadelesinde en büyük destekçileri Nizâmülmülk'ün oğullarıydı.

Görüldüğü gibi bu taht mücadeleleri çok karışık bir durum almış ve Abbâsî Halifesi, Selçuklu hanedan üyelerinin kendisinden salatanatlarının tasdik edilmesi talepleri karşısında ne yapacağını bilemez bir vaziyete düşmüş, çaresiz kalmıştır. Hutbelerde sultan adaylarından hangisinin ismini okutacağı kararını verirken bir hayli zorlanmıştır. Halifelerin (el-Muktedî ve el-Mustazhir) yanısıra onların hukuk danışmanları arasında önemli bir yeri olan Gazâlî'nin de bu durumdan etkilenmemiş olması düşünülemez.

A. Zerrinkup ise Gazâlî'nin hayatını konu alan "Fırâr ez Medrese" adlı eserinde Gazâlî'nin Bağdat'ı terketmesinde siyâsî faktörlerin rol oynamış olabileceğine ihtimal vermiyor:

"Yoksa Nizâmîye Medresesinin büyük fakihî, genç Selçuklu sultanı Berkyâruktan bir endişesi mi vardı? Gazâlî'nin, Berkyâruk'un saltanat süresi boyunca Suriye ve Filistin'de ve diğer şehirlerde herhangi bir iş yapmadan geçmiş olması ve bu süre içinde hiçbir kim-

seye ders vermemiş olması onun tedris görevini bırakıp Bağdat'dan ayrılmasının, bir kısım araştırmacının zan-netiği gibi, Berkyâruk korkusundan olamayacağını gösteriyor³⁶. Berkyâruk'un halifenin himayesini almış olan -ve hatta bir ölçüde Gazâlî'nin de desteğini alan- amcası Tutuş'u -savaşa- öldürdüğü doğrudur. Fakat bu gibi işler Bağdat'da ders ve fetva vermekle meşgul olan çağın ünlü bir fakihini Selçuklu sultanından duyduğu endişeden ötürü müderrislik görevini terke zorlayabilir mi?³⁷

Zerrinkup'un, Berkyâruk'un saltanat tahtına geçmesiyle Gazâlî'nin Bağdat'ı terketmesi arasında bir ilgi olmadığına ilişkin olarak yukarıda sorduğu sorular genel olarak isabetlidir. Ancak onun "...üstelik çocukları ve kardeşi Bağdat'da kalmıştı. Eğer Berkyâruk ona bir zorluk çıkarmak gibi bir derdi olsaydı Gazâlî'yi onlara sıkıntı çekirtmekle tehdid edebilirdi"³⁸ şeklindeki ifadesine katılmak mümkün değildir. Çünkü Gazâlî'nin yaşadığı dönemde hükümdarların cezalandırmak istedikleri bir kişinin eşi ve çocukları üzerinde baskı kurma yoluna başvurmaları pek görülen bir uygulama değildi.

Zerrinkup'un kendi görüşünü desteklemek üzere kullandığı şu ifadeler yine izaha muhtaçtır: "...Buna ek olarak Tutuş'u himaye etmiş olan halifenin kendisi Sultan Berkyâruk'tan bir zarar görmedi. Halife ile Terken Hatun arasındaki anlaşmazlıkta da herhalde -halife ve Nizâmülmülk'ün de sultan olmasını istedikleri- Berkyâruk'a destek vermiş olan, kendi halindeki bir fakihe bu işten ne gibi bir zarar gelebilirdi?"³⁹.

Sultan Berkyâruk'tan, Büyük Selçuklu Sultanı olduktan (3 Şubat 1094) sonra, taht mücadelesinin ilk zamanlarında Tutuş'un adının hutbede okunmasına izin vermiş olması dolayısıyla halife el-Muktedî'ye herhangi bir zarar gelmediği şeklindeki görüşü de ihtiyatla karşılamak gerekir. Daha önce İbnü'l-Esir'den yaptığımız iktibaslarda da görüldüğü üzere halife, Berkyâruk'un saltanat vesikasını onaylamak üzereyken, yediği bir yemeğin ardından, şok edici bir şekilde ölmüştür. Bundan dolayıdır ki bazı kaynaklarda halifenin ölümünden Berkyâruk'un sorumlu tutulduğuna dair kayıtlara rastlanmaktadır⁴⁰.

31. İbnü'l-Esir, İslâm Tarihi, X, 195

32. İbnü'l-Esir, İslâm Tarihi, X, 196

33. İbnü'l-Esir, İslâm Tarihi, X, 197

34. Özeydin, Berkyâruk, DİA, V, 515

35. Özeydin, Berkyâruk, DİA, V, 515. Ayrıca bkz.: Sevim-Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, 363-369

36. A. Zerrinküb, Fırâr ez Medrese, 73. Yazarın burada sözünü ettiği araştırmacı Macdonald'dır.

37. A. Zerrinküb, Fırâr ez Medrese, 73

38. A. Zerrinküb, Fırâr ez Medrese, 73

39. A. Zerrinküb, Fırâr ez Medrese, 73

40. Bkz.: Hüseyin Emîn, Tarihü'l-İrâk fi'l-Asri's-Selcûkî, Bağdad 1965, 138. "... Berkyâruk bazı kaynakların söylediklerine bakılırsa hasmını (yani Tutuş'u) desteklemiş olan halife el-Muktedî'yi zehirletiyordu." (Henry Laoust, İslam'da Ayrılıkçı Görüşler, 211)

Öte yandan **Zerrinkup**, sözünün başında Gazâlî'yi "büyük fakih" olarak tanıtırken, bu son cümlelerinde "kendi halinde", "kimseye zararı olmayan" (bi-azar) herhangi bir fakih olarak söz etmiştir. Gazâlî, şüphesiz herhangi bir fakih değildir. O, Huccetül-İslâm lakabını taşıyan ve Abbâsî Halifeliği'ne tâbi ilmiye sınıfının en üst kademesinde görev yapan bir fakihdir. Onun hilafet ve saltanat merkezlerindeki siyasî karar mercileriyle ilişkileri de çok güçlü ve açıktır.

Gazâlî'nin, Kasım-Aralık 1095'te Bağdat'dan çıktuktan sonraki onbir (11) yılını nerelerde geçirdiği konusunda değişik görüşler bulunmakla birlikte, bu sürenin başlangıç ve bitiş tarihleri, Sultan Berkyâruk'un tahta oturmasından ölümüne kadarki süreyle tam olarak çakışıyor.

Öte yandan Gazâlî'nin, sonraki hayatında genel olarak hükümdara yanaşmamış olması da onun Bağdat'tan ayrılmasının Berkyâruk'la arasının iyi olmamasıyla ilgili olmayacağına bir delil olarak öne sürülmüştür. Onun Şâm'dan sonra gittiği İskenderiye'den Mağribe geçerek Murâbit hükümdarı Yusuf b. Taşfin ile görüşmek istediğine⁴¹ dair rivayetler varsa da bu, ihtiyatla, hatta şüpheyle karşılanmıştır⁴². Bu konuda şu yorumlar yapılmıştır: "Böyle bir durum manevî hakikatlere vâkıf olmak için bütün dünyevî mevkileri terkederek Gazâlî'nin yüksek şahsiyet ve karakterine aykırı düşer. Eğer onun amacı kendisine nimet ve ihsanlar saçacak sultanlara yakınlaşmak olsaydı, kendisi zaten Bağdat'ta daha yüksek makam ve mevkilere sahipti. Niçin bütün mevkilerini geride bırakarak zahidâne bir şekilde Bağdat'ı terketsin?"⁴³ Bu da Gazâlî'nin sultanlardan uzak durma konusunda verdiği sözde samimi olduğunun diğer bir işaretidir.

Gazâlî Filistin'de bulunduğu sırada⁴⁴ Hz. İbrahim'in makamının bulunduğu yerde, şu üç konuda, kendi kendisine söz vermişti: Herhangi bir padişahın sarayına gitmeyecek, hiçbir padişahın hediye ve para kabul etmeyecek ve hiçbir kimse ile münakaşa etmeyecekti⁴⁵. Gerçekten de Gazâlî en ünlü eseri olan *İhyau Ulumiddin*'de ilim adamlarının, sultanların saraylarından olabildiğince uzak durmaları, onlardan kesinlikle para ve hediye alamamaları gerektiğini, çünkü onların servet-

lerinin tamamının veya çoğunun haram mallardan oluştuğunu söyleyerek, sultanlar hakkında çok sert ifadeler kullanmıştır⁴⁶. Ancak kanaatimizce bu ifadeler, onun siyaset ve yönetimle ilgili temel görüşlerini yansıtmaktan çok Bağdat'taki siyasî ortamdan duyduğu rahtsızlığa işaret etmektedir. Nitekim Onun siyasete dair yazdığı risalelerinde daha farklı görüşlere sahip olduğu görülmektedir.⁴⁷

Gazâlî'nin siyasî konulardan uzak durma ve resmî bir görev almama konusunda kendi kendine verdiği sözlere genelde bağlı kalmıştır. Sadece Selçukluların Horasan Meliki olan Sencer (ö. 1157)'in veziri Fahrülmülk'ün ısrarları ve kendisi üzerinde etkili olan bazı dostlarının talepleri sonucunda Nişâbur Nizâmiye Medresesi'nde hocalık görevine dönmüş ve yine Sencer'in emri üzerine onun karargahına gitmek zorunda kalmıştır⁴⁸.

Mcdonald'a cevap olarak ileri sürülen bir husus da Nizâmülmülk'ün oğullarının, Berkyâruk'un Büyük Selçuklu Sultanı olmasında büyük rolleri olduğu ve Gazâlî'nin de genel olarak bunlarla iyi ilişkilere sahip olduğu bu nedenle de arkasında böyle bir destek varken küçük bir hatasının Onu Bağdat'taki görevinden ayrılmasını gerektirmeyeceğidir⁴⁹.

Buna rağmen **Henry Laoust** Mcdonald'a destek verir. Ancak o daha nazik bir dil kullanmıştır:

Bizzat Gazâlî'nin, hayat hikayesinde dahili bir kriz sebebiyle olduğunu açıkladığı bu dersi bırakma kararı, siyasî bakımdan uzlaşmış ve belli bir zaman için çok arzulanan biri olmaktan çıkmayı faydalı mütalaa etmiş bir insanın kararı da olmuş olabilir. Böyle bir şeyi düşünmek kesinlikle samimiyetinden şüphe etmeyi gerektirmez. Nizâmülmülk'ün ölmesi onu güçlü bir hamiden yoksun kıldı. Berkyâruk'un 488/1095 yılında Bağdata girmesi üzerine, halifelik nezdinde ona karşı Muhammed (Tapar) b. Melikşahın adaylığını savunan Gazâlî Nizâmiyedeki derslerini bırakıyordu⁵⁰.

Ancak **H. Laoust**, Berkyâruk'un, bu esnada, taht konusunda mücadele ettiği kardeşinin Muhammed Tapar

41. Tacüddin Ebi Nasr Abdülvahhab es-Sübki, *Tabakatü's-Saifiye-ti'l-Kübra*, Kahire tarihsiz, 199.

42. Bkz.: Celâleddin Humâyî, *Gazzâlinâme*, Tahran 1342, 176; M. Çağrı, *Gazzâli*, DİA, XIII, 493.

43. C. Humâyî, *Gazzâlinâme*, 176.

44. Bunun hangi tarihte olduğu konusunda değişik görüşler mevcuttur. En çok kabul gören anlatımlara göre bu, 1097-98 yıllarında, yani Kudüs'ün Haçlılarca işgalinden öncedir.

45. Bkz.: Gazâlî, *İhyau Ulumiddin*, II, Beyrut, tarihsiz, 142-152.

46. Numânî, *Gazzâli*, 210-224.

47. Bkz.: Gazâlî, *Et-Tibrü'l-Mesbük fi Nasihati'l-Mülük*, Beyrut 1409/1988, 43-82.. Ayrıca bkz.: Fahrettin Korkmaz, *Gazzâli'de Devlet*, Ankara 1995, 83-84.

48. Bkz. Watt, *Müslüman Aydın*, 111. Ayrıca bkz.: Süleyman Dünya, *İmam Gazali ve İman-Küfür Sınırı*, çev.: Ahmet Turan Arslan, İstanbul 1992, 19. Gazâlî'nin Sencer ile görüşmesi ve ona yazdığı mektup için bkz.: M. Şerefeddin, *Sencer ve Gazzâli*, Darül-Funun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Sene:1, sayı:1, 42-51; Gazâlî, *Devlet Başkanlarına*, çev.: Osman Şekerci, İstanbul 1960, 5-16.

49. Watt, *Müslüman Aydın*, 106.

50. H. Laoust, *İslâm'da Ayrılmış Görüşler*, 218

olduğunu söylerken yanılmıştır. Tapar'ın Berkyâruk'la bir mücadelesi olduğu doğrudur, ancak bu, Gazali'nin Bağdat'tan çıkmasından çok sonra, 1099 yılında başlamıştır ve şu anda tartıştığımız konuyla ilgili değildir⁵¹.

Bütün yazılanlardan şöyle bir sonuç çıkarılabilir: Gazâlî'nin, düşünce dünyasında meydana gelen ikinci ve büyük krizden kurtulmak için Bağdat'tan ayrılışı, kendisinin hilafet merkezinde şahidi veya tarafı olduğu siyasî faaliyetlerden tamamen bağımsız olarak düşünülemez. Nizamülmülk ve ardından Melikşah'ın ölümleriyle Selçuklu Devleti'nde ortaya çıkan siyasî istikrarsızlık; Selçuklu prensleri arasındaki mücadeleler ve muhtemelen karşılaştığı siyasî baskılar en azından Onun Bağdatı terketme kararını çabuklaştırmıştır.

2) İMÂM GAZÂLÎ VE BÂTİNİLER

İmam Gazâlî'nin içine düştüğü manevî-fikrî krizden kurtulmak amacıyla Bağdat'tan ayrılmasında rol oynadığı ileri sürülen bir faktör de Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün 1092'de öldürülmesiyle başlayan ve gitgide artan Bâtınîlerin süikast ve saldırılandır.

Gazâlî'nin 1095 yılı sonlarına doğru Bağdat'tan ayrılması öncesinde Abbâsî halifeliği ve Selçuklu devleti bünyelerinde ortaya çıkan siyasî gelişmeleri daha önce özetlemiş ve Halife el-Muktedî'nin Berkyaruk'un saltanat belgesini (menşur) onayladığı sırada aniden öldüğünü (Şubat 1094) İbnü'l-Esîr'den naklen anlatmıştı. Bundan sonraki gelişmeleri de yine ondan naklediyoruz:

El-Muktedî'nin ölümü üç gün geçtikten sonra açıklandı. El-Muktedî'nin âni ve şüpheli ölümünden sonra Abbâsî halifeliği tahtına oğlu Ebu'l-Abbas Ahmed el-Mustazhir billâh (1094-1118) geçti. Abbâsî veziri ilk iş olarak Sultan Berkyaruktan yeni halife için biat (bağlılık yemini) aldı. Düzenlenen bir merasimle diğer üst düzey Selçuklu ve Abbâsî yöneticileri ona biat ettiler. Bu merasimde hazır bulunanlar arasında Gazâlî de vardı⁵².

Halife el-Mustazhir'in Gazâlî ile özel bir irtibatı vardı; ona sonsuz sevgi ve itimadı besliyordu. Bâtınîlik mezhebinin çok kuvvet kazandığını gören halife Gazâlîye bun-

ların dinî ve siyasî görüşlerini eleştirecek bir kitap yazması için emir göndermişti⁵³. Onun buyruğu üzerine Gazâlî, Bâtınîliği reddeden bir kitap yazdı. Bu, el-*Mustazhiri* olarak bilinen *Fadaihul-Bâtınîyye*'dir⁵⁴. Gazâlî bu eserini yazmakla siyasî tercihini de açıkça göstermiş oluyordu. O, Bâtınîlere reddiye olarak yazdığı bu ve diğer risaleleriyle Huccetül-İslâm ünvanını almaya hak kazanıyordu O, artık Abbâsî Halifeliğinin ateşli bir savunucusu olmuş, Maverdinin ortaya koyduğu Sünnî hilafet teorisine yeni bazı unsurlar ekleyerek⁵⁵ imâmetin her halûkârda Abbâsîler'de olması gerektiğini belirtmiştir. O, bu tutumuyla Bâtınîlerin hedeflerinden biri haline gelmişti.

Bundan hareketle de Ferid Cebr gibi bazı araştırmacılar, Gazâlî'nin kendi ruhi probleminden kurtulmak için Bağdatdaki tedris görevini terketme yolunu seçmesinin Bâtınî fedailerinin tehdidiyle ilgili olduğunu iddia etmişlerdir⁵⁶. Ona göre "Gazzali, Bâtınîlikteki imamın yanılmazlığı ilkesi yerine Peygamberin yanılmazlığı ilkesini savunmuş, bu şekilde iki asır önce Eş'ri'nin Mutezileyi kendi metotlarıyla yıkması gibi Gazzali de Bâtınîlere karşı aynı yöntemle mücadele etmiş ve böylece onların düşmanlığını kazanmıştır"⁵⁷.

"Daha önce Mustafa Cevad tarafından ileri sürülmüş bu iddiayı ciddiye almak mümkün değildir. Zira Hz. Peygamberi müslümanların imamı sayma anlayışı hem Gazzali'nin hem de bütün Ehl-i sünnetin ortak inancıdır; ancak bu anlayış, İmamiyyenin imam telakkisinde olduğunun aksine onu bilginin mutlak ve yanılmaz kaynağı sayma anlamına gelmez⁵⁸.

"Cebr, Gazali'nin Bağdat'tan ayrılmadan da yapmak istediği reformu gerçekleştirmesinin mümkün olduğunu; bu nedenle de Onun Bağdat'tan ayrılması için yakında vuku bulmasından korktuğu bir tehlikenin olması gerektiğini söyler. Ancak bu sözlerin Gazâlî'nin Bağdat'tan ayrılışını açıklayabileceği kabul edilse bile Cebr, Gazâlî'nin sufi bir hayatı tercih etmesinin ve mistik tecrübeyi bu kadar gayretlice işlemesinin sebebini açıklamaz. Gerçekten bu dünyaya öbür dünyadan daha çok önem vermeyi gerektiren katledilme korkusunun Gazâlî'yi öbür dünya için şiddetlice hazırlanmaya nasıl sevk edebildiğini anlamak zordur. Onun davranışının ana

51. Bkz. İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, X, 239. İmam Gazali'nin diğer Büyük Selçuklu sultanları Muhammed Tapar ve Sencer ile de çeşitli vesilelerle irtibatı olmuştur. O, Muhammed Tapar ya da Sencer'e hitaben *Nasihatul-Müluk* adlı Farsça bir eser yazmıştır. Bu eserin günümüze Arapça tercümesi *et-Tibrül-Mesbuk* ulaşmıştır. (Türkçeye çev.: Osman Şekerci, Devlet Başkanlarına, İstanbul 1969).

52. İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, X, 197

53. Numânî, *Gazzâlî*, , 22

54. Nedevi, *İslâm Önderleri Tarihi*, I, 189

55. Erwin I. J. Rosenthal, *Ortaçağ'da İslam Siyaset Düşüncesi*, çev.: Ali Çaksu, İstanbul, 1996, 59

56. Bkz.: A. Zerrinkub, *Firar ez Medrese*, 72; M. Çağrıç, *Gazzali*, DİA, XIII, 492.

57. M. Çağrıç, *Gazzali*, DİA, XIII, 492.

58. M. Çağrıç, *Gazzali*, XIII, 4922.

çizgileri, ancak hakiki bir Kıyamet Günü inancıyla açıklanmalıdır ve böyle sağlam bir inancı olan bir adam, aslında ölümden korkmazdı, fakat ölüm Onun sadece kendisini (Kıyamet Gününde) hesaba çekilmeye hazırlama zamanını kısalttığı için korktu"⁵⁹.

Yine aşağıda belirteceğimiz sebeplerden de, Gazâlî'nin içine düştüğü manevî-fikrî krizden kurtulmak amacıyla Bağdat'ı terketmesinin, Bâtınîlerin süikast ve ölüm tehditleri korkusuyla izah edilemeyeceği görülmektedir.

Nizâmülmülk süikastinin Batniler tarafından gerçekleştirildiği, kaynakların büyük çoğunluğu tarafından kabul edilen bir husus olmakla birlikte başka rivayetlerin de mevcut olduğuna işaret etmek gerekir⁶⁰. Nizâmülmülk'e yapılan süikastin toplumun bütün kesimlerini ve en çok da devlet adamlarını belli bir endişeye sevk etmiş olduğu muhakkaktır. Diğer ilim adamları gibi Gazâlî'nin de bu hadiseden hiç etkilenmemiş olması düşünülemez. Çünkü Nizâmülmülk Gazâlî'nin hâmisî ve âmirî idi. Onun desteğiyle Bağdat'ın entellektüel ortamında çok genç yaşta kendine yer bulmuş ve ününe ün katmıştır. Daha önce nakledildiği gibi dostları kadar düşmanları da artmıştır. Derin düşüncesine âmirî Nizâmülmülk'ün katli ve kısa bir süre sonra Sultan Melikşahın vefatı eklenince bu durumun Gazâlî'nin halet-i ruhiyesi üzerinde müthiş bir tesir yaptığı⁶¹ muhakkaktır. Ancak bu tesir onun Bağdat'ı terketmesi için yeterli bir sebep olamaz. Çünkü Gazâlî'nin tedris görevini bıraktıktan sonra gidip yerleştiği Kudüs ve Şam (Dımeşk) onun için daha güvenli yerler değildi.⁶² Kudüs bu sıralarda Fatımî hakimiyetindeydi ve Şam'da da Şiî-İsmailî unsurlar mevcuttu.

"Bağdat'ta kalıp halife ve sultanın, ayrıca dost ve öğrencilerinin koruması ve himayesi altında yaşamaktansa, tek başına uzun yolculuklara girişmenin ve uzun yıllar uzak diyarlarda tek başına yaşamaya çalışmanın ne

gibi güvenlik avantajları sağladığını anlamak mümkün değildir. Bağdat'tan ayrılışının gerisinde Bâtınîlerin süikast korkusu olsaydı, Gazâlî gibi son derece akıllı bir insanın alacağı tedbir, her halde tamamiyle korumasız bir şekilde kendini tehlikenin önüne atmak anlamına gelen böyle bir seyahat olamazdı"⁶³. Burada belki şöyle bir itiraz yapılabilir: İmâm Gazâlî'nin Suriye ve Filistin'de, normal bir kıyafetle değil de bir derviş kıyafetiyle gezmesi onun Bâtınîlerden korktuğunun bir işareti olamaz mı? Gazâlî'nin derviş kıyafetine bürünmesi esas itibariyle yeni adım atmış olduğu zühhd ve taşavvuf hayatının bir gereğidir. Bununla birlikte O, gittiği yerlerde Batnîlerin kendisini kolayca tanınamalarını sağlamak amacıyla böyle bir tedbiri uygun görmüş de olabilir.

Öte yandan Bâtınîlerin süikast ve saldırılarının, Gazâlî'nin Bağdat'ta bulunduğu sıralarda değil 1095'ten sonraki yıllarda yoğunluk kazanmaya başladığı ve daha çok etkili olduğu görülmektedir⁶⁴. Bilinebildiği kadıyla bu tarihte, ciddi anlamda, sadece Sultan Berkıyruk'a bir süikast yapılmış (Eylül 1095) ve sultan yaralı olarak kurtulmuştur.⁶⁵ Batnîlerin süikastleri yoğun olarak XII. yüzyılın başlarından itibaren gerçekleştirilmiştir. Batnîlerin durumu vahim bir durum arz etmeye başladığında ise aynı sultan topyekün bir hareket başlatarak onlara ağır darbeler indirmiştir⁶⁶. Bu yıllarda çok sayıda Selçuklu veziri, Şafîî kadı ve İmâm-hatîp bu tür süikastlerin kurbanı olmuştur. Bunlar arasında Gazâlî'yi Nişâbur Nizâmiye Medresesinde müderrisliğe ikinci defa dönmeye ikna eden Nizâmülmülk'ün oğlu Fahrülmülk de (ö.1106) bulunmaktadır. Bu süikast Gazâlî'nin sözkonusu göreve başlamasından iki ay sonra gerçekleşmiştir⁶⁷.

Önemli bir diğer husus da Gazâlî'nin Bâtınîlikle kültürel alandaki mücadelesinin Bağdattan ayrılmasından sonra da devam etmiş olmasıdır. Nitekim, bu konuya ilişkin eserlerinden sadece *el-Mustazhiri* ve *Hucce'tul-Hakkı* Bağdatta iken yazmış olduğu halde⁶⁸, diğerlerini daha sonra ve başka yerlerde yazmıştır. Kendi ifadesine göre bu konudaki üçüncü eseri *Mufasssalul-Hilafı* Hemedan'da, dördüncü eseri *Kitabu'd-Durc'u Tûs'ta* yazmıştır⁶⁹. Bu da Gazâlî'nin Bağdat'dan ayrılışının

59. Watt, *Müslüman Aydın*, 107.

60. Siyasî süikastlerin çoğunda olduğu gibi, Nizâmülmülk'ün ölümü etrafında da çeşitli iddialar ortaya atılmıştır. Aile çevresi ve ona bağlı askerler efendilerinin ölümünden Terken Hatun'u ve veziri Taculmülk Ebu'l-Ğenaim'i sorumlu tutmuşlardır. "Bunlar açıktan onunla başa çıkamayacaklarını anlayınca bir Deylemliyi bu süikast için görevlendirmişlerdir" (Sadrüddin el-Hüseynî, *Zübdetü'l-Tevarih* (Ahbaru'l-Ümera' ve'l-Müluk es-Selcukiye), thk.: Muhammed Nureddin, Beyrut, 1405/1985 141). Geniş bilgi için bkz.: İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, X, 176-178.

61. Harun Han Şirvânî, *İslamda Siyasî Düşünce ve İdare*, çev.:Kemal Kuşçu, Ankara tarihsiz., 166; Ömer Ferruh ise "Nizâmülmülk'ün öldürülmesi onu çok üzdüğü gibi Bâtınîlere kin beslemesine sebep oldu ve kendisini de korkuttu" demektedir. (*Tarihü'l-Fikrîl-Arabi*, 486).

62. A. Zerrinkub, *Fırar ez Medrese*, 73.

63. S. Orman, *Gazali*, 36.

64. Bâtınîlerin süikastleri ve onlarla yapılan mücadele için bkz. A. Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 75-86.

65. İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, X, 212; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 147.

66. Bkz. İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, X, 257-258.

67. Watt, *Müslüman Aydın*, 107.

68. *Fadaihu'l-Bâtiniyye* (el-Mustazhiri) yi 487/1095 yılında, Bağdatı terketmeden önce yazmıştır Bkz. Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, 221.

69. M. Çagrıcı, *Gazzali*, DİA, XIII, 493.

Bâtınîlerin ölüm tehdidiyle veya süikast korkusuyla bir ilgisinin olmayacağını gösteren güçlü bir delildir.

Gazâlî Bâtınîleri eleştiriler belki onun hayatına mal olabilirdi. O büyük devlet adamı Nizamülmülk'ün öldürülmesi olayını yaşadı. Daha sonra başka süikastlere de şahit olacaktı. Bâtınîler kendilerini eleştirenleri tehdit ediyordu. Buna rağmen onun Bâtınîler'e karşı kültürel alanda mücadeleyi sürdürmesi sadece onun cesaretini gösterir⁷⁰.

Sonuç olarak Nizamülmülk'e yapılan süikastın Gazâlî'yi derinden üzdüğü ve bir dereceye kadar endişeye sevkettiği, ancak bu endişenin, onu Bağdat'tan çıkmaya mecbur edecek kadar bir etkisi olmadığı söylenebilir.

İmam Gazâlî'nin Bağdat'ı terkediş sebepleriyle ilgili olarak **Câbirî** yeni bir görüş ortaya atmıştır. Ona göre Gazâlî, bir tercih yapmak zorundaydı; ya devlete (Abbâsî halifeliğine) bağlı kalmaya devam edecek ya da bağımsızlığına kavuşmak isteyecekti. Tabii ki o sonuncusunu tercih etmiştir. **Câbirî** şunları söylüyor:

"Gazzâlî genelde saraylarında yaşadığı ve medreselerinde tedrisatta bulunduğu devletin politikasına mahkum olmuştur. Hatta hakikati arayanların sınıflarını (Kelamcılar, Felsefeciler, Bâtınîler ve Süfîler) Gazzâlîye dikte eden de bizzat devlet olmuştur. Bu bağlamda Halife Mustazhir'in ondan Bâtınîlere yani talimci İsmailîye hareketine karşı reddiye yazmasını talep ettiğini görüyoruz".⁷¹

"Gazzâlî fikrî krize 488 yılı recep ayı (Temmuz 1095)'den başlayarak altı aylık bir süre içinde kapıldığını söyler. Anlaşılan o ki Gazzâlî, Bâtınîlerin ve filozofların görüşlerini etüd edip bunlara karşı cevaplar hazırlarken böyle bir bunalıma düşmüştür. Peki neden? Acaba onun düştüğü kriz, inandığı veya bazı yönlerini doğru bulduğu görüşlerin iptali için çalışmak zorunda bırakılmasından mı kaynaklanıyordu? Devletle ilişkisini kesip halifenin emirlerinden ve devlete "hizmet etmek" zaruretinden sıyrılmak için Hacca gitme bahanesiyle Bağdattan ayrılması ve Şam'a yerleşmesi ancak şöyle açıklanabilir: Onun krizi temelde devlete (Abbâsî halifeliğine) bağlı kalmakla bağımsızlığına kavuşmak arasında düştüğü bir tercih kriziydi"⁷².

Hodgson Gazâlî'nin bir fikri krizle birlikte siyasi bir krizi de yaşadığını söylerken haklıdır. Ona göre Gazâlî, kendisini şahsî şüpheleri ve onlarla aynı zamanda gelen ve Nizamülmülk'ün 1092'de süikaste kurban gitmesinden sonra arkadaşları arasında çıkmış bulunan siyasi krizle tamamen eli-kolu kırık hissetmiştir⁷³.

Muhammed Ali Aynî, Gazâlî'yi Bağdat'tan çıkarak uzlete çekilmeye zorlayacak bir dış baskı olmadığını⁷⁴ söylese de onun, bu görüşünde yalnız kaldığı görülmektedir. İmam Gazâlî, zahiri ilimlerin kendisini tatmin edememesi ve ruhuna yeni ufuklar arama endişesinden kaynaklanan çilesinin itişisi yanında; birtakım dış sebeplerin de etkisiyle Bağdat'ı terketmiş ve Şam'a giderek burada derin bir mistik tefekküre dalmıştır. Onun, tarih içinde şöhretinin en büyük kaynağı olan eseri *İhyau Ulumiddin* bu tefekkür devresinin ürünüdür⁷⁵.

Burada işaret edilmesi gereken temel nokta şudur: İmâm Gazâlî'yi Bağdat'tan çıkmaya sürükleyen en önemli faktör kesin bilgiye ve dolayısıyla gerçek mutluluğa ulaşma arzusu idi ve Onu ne Bâtınî fedailerin şerri ve ne de zamanın sultanının gazabı cehennem ateşi kadar korkutuyordu.

Sonuç olarak XI. yüzyılın son çeyreğinde dinî-siyâsî alanda, Bağdat merkezli olarak ortaya çıkan olumsuz gelişmeler ve değişik kesimlerden kendisine yönelen tepki veya tehditler İmam Gazâlî'nin hakikat arayışı süreci üzerinde, belli bir ölçüde, etki yapmıştır. Ancak bu, Hicri VI. yüzyılın müceddidi olarak kabul görmüş büyük bir din ve fikir adamının İslam dünyasında, günümüze kadar süregelen etkilerine oranla, tali bir konu olarak kalmak zorundadır.

BİBLİYOGRAFYA

Câbirî, Muhammed Abid, *Arap Aklının Oluşumu*, çev.: İbrahim Akbaba, İstanbul 1997.

Çağrı, Mustafa; *Gazzâlî*, DİA, XIII, 492.

Gazâlî, Huccetü'l-İslâm Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed; *El-Munkizu mine'd-dalal*, thk.: Mahmud Bicu, Dimeşk, 1410/1990.

Hitti, Philip; *Arap Tarihinin Mimarları*, çev.: Ali Zengin, İstanbul 1995, 176.

Humâyî, Celâleddin; *Gazzâlinâme*, Tahran, 1342.

70. Yusuf Kardavi, *el-İmam el-Ğazali, beyne madihihî ve nakidihî*, el-Mansura (Mısır)1408/1988

71. Muhammed Abid Cabirî, *Arap Aklının Oluşumu*, çev.: İbrahim Akbaba, İstanbul 1997, 402

72. Cabirî, *Arap Aklının Oluşumu*, 407

73. M. G. S. Hodgson, *İslamın Serüveni*, çev: Birol Çetinkaya-Muhammed Şevkiler, İstanbul 1993, II, 197

74. Muhammed Ali Aynî, *Huccetül-İslâm İmam Gazâlî*, İstanbul 1327, 33

75. Abdurrahman Güzel, *Tekke ve Zaviyelerin İslam Düşüncesindeki Yeri ve İlgisi*, Ankara 1992, 71.

İbnü'l-Esîr; *İslâm Tarihi* (el-Kâmil fi't-Tarih), X, çev.: Abdülkerim Özeydın, İstanbul 1987.

Laoust, Henry; *İslâm'da Ayrılkçı Görüşler*, çev.: E. Ruhi Fığlalı-Sabri Hizmetli, İstanbul 1999.

Nedevî, Ebu'l-Hasan Ali; *İslâm Önderleri Tarihi*, I, çev.: Yusuf Karaca, İstanbul 1992.

Numânî, Şibli; *İslâmın Fikir Kılıcı Gazzâlî*, çev.: Yusuf Karaca, İstanbul 1972.

Orman, Sabri; *Gazalî*, İstanbul 1986.

Özeydın, Abdülkerim; *Berkıyaruk*, DİA, V, İstanbul 1992, 514-515.

Sevim, Ali-Erdoğan Merçil; *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995.

Turan, Osman; *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1993.

Watt, W. Montgomery; *Müslüman Aydın*, çev.: Hanifi Özcan, İzmir 1989.

Zerrînkûb, Abdülhüseyin; *Firâr ez Medrese*, Tahran 1364.hş